

Тимофій Брік

викладач Київської школи економіки

ДОСЛІДЖЕННЯ ЇЖИ В СОЦІОЛОГІЇ СЬОГОДНІ

Хоч соціологія відносно молода дисципліна, але вона встигла пройти кілька етапів свого розвитку. Якби класики соціології відкрили сьгоднішні публікації, вони навряд чи зрозуміли б більшу частину текстів (мова йде не тільки про сучасні вимірювання й моделі, а й про теоретичні припущення та дослідницькі теми). Так само й велика кількість сучасних соціологів може займатись пристойними дослідженнями без повного та глибокого читання від дошки до дошки текстів XIX та початку XX століття. Проте класику й сучасність поєднує фундаментальне прагнення описати, як суспільні феномени (макрорівень) впливають на поведінку конкретних людей (мікрорівень) і навпаки – як стосунки та дії конкретних людей спричинюють зміни на колективному рівні. Кожне наступне покоління соціологів заново формулює це завдання, шукає теоретичні рамки і відкриває нові методи для того, щоб знову і знову знайти цей зв'язок від мікро до макро.

Цікаво, що тема їжі та споживання з'являється на кожному важливому етапі розвитку соціології. Навряд чи це є спеціальною змовою соціологів чи якоюсь дивною інтелектуальною традицією нашої дисципліни. Скоріш за все їжа є настільки звичною і близькою категорією, що кожне наступне покоління соціологів неодмінно звертає увагу саме на неї (можливо, через брак фантазії ми починаємо з чогось простого). Для когось їжа – це ознака (змінна), через яку можна непрямо виміряти показники соціального статусу. Для інших – це причина (наприклад, причина доброго чи поганого здоров'я). Для третіх – наслідок, наприклад, результат структурних чинників міжнародної торгівлі чи науково-технічного прогресу. Ну і для когось їжа, а точніше суспільні уявлення про неї, – це соціальний конструкт, який є продуктом символічних взаємодій. Кожен соціолог, який хоче розкрити свою унікальну тезу про те, як організоване суспільство, має знайти такий приклад, який

буде простий і зрозумілий, трохи провокативний (деконструкція чогось усталеного – це сильний прийом), а також має спиратись на доступні дані. Мабуть, не дивно, що їжа лягла в основу багатьох соціологічних історій.

Макропогляд на їжу та споживання

Для класичної соціології будь-який предмет дослідження (не тільки їжа чи споживання) часто був лише сюжетом або складовою більшої історії. Залежно від конкретної соціологічної школи дослідників цікавили процеси утворення культур, соціальних груп і класів, інститутів та організацій. Головною мотивацією часто було бажання описати становлення чогось великого. Відповідно, їжа сприймалася соціологами як елемент цього “чогось”.

Так, наприклад, Пітірім Сорокін ще в 1937 р. намагався дати визначення культурі й починав з того, що для початку культура – це просто механічний набір “культурних елементів” – від простих меблів до витворів мистецтва, від книжок на полицях до ідей, які є в цих книжках¹. Їжа в цьому плані фігурувала як один із елементів, що формує культуру². Іншим відомим соціологом початку та середини ХХ століття був Норберт Еліас, який поставив собі за мету соціологічно описати становлення західної цивілізації³. Знову ж таки, їжа та культура споживання стали лише ілюстрацією великої історії – як саме виникають та зникають великі суспільні системи. Цікаво, що Еліас звертав увагу на те, як змінюється суть стосунків між людьми. Адже з часом інтенсивність контактів зростає, люди стають дедалі більш залежними одне від одного (процес поділу праці та політичні структури сильно на це вплинули). Упродовж історичного розвитку модерних суспільств люди були змушені переоцінити свою поведінку – те, що було колись прийнятним, припиняє таким бути. У працях Еліаса дуже багато приділяється уваги саме вживанню їжі та становленню етикету. Нова аристократія має виробити нові правила гри для того, щоб забезпечити свій статус і виживання. Утворення цієї групи й належність до неї великою мірою регулюються саме правилами споживання їжі та через сором порушити ці правила.

Пізніше дебати про утворення нових соціальних груп будуть точитись між багатьма соціологами. Що робить соціальний клас класом? Спільна позиція в соціальній ієрархії, доступ до шансів на якісне життя чи ті практики соціального та культурного споживання, які притаманні тільки цій групі?

Сучасний економіст, економічний історик і трохи соціолог Бранко Міланович систематично вивчає глобальний розвиток та глобальні нерівності⁴. Його головна теза полягає в тому, що з 1980-х років глобалізація сильно вплинула на економіку всіх країн. Проте виграли від глобалізації лише найбідніші й найбагатші верстви. Водночас середні класи відчули серйозну стагнацію. У цих до-

¹ Sorokin, P. (2017). *Social and cultural dynamics: A study of change in major systems of art, truth, ethics, law and social relationships*. New York, NY: Routledge.

² У своїх прикладах Пітірім Сорокін згадує не тільки їжу, а й напої. Так, у цитованій книзі він не раз звертався до прикладу горілки як елемента російської культури. Хоча в тексті це скоріш риторичний прийом – використання певного кліше (стереотипу), щоб знайти спільну мову з читачем.

³ Elias, N., & Jephcott, E. (1978). *The civilizing process* (Vol. 1). Oxford, UK: Blackwell.

⁴ Milanovic, B. (2016). *Global inequality: A new approach for the age of globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

слідженнях Міланович не цурається класового аналізу й говорить про класи в термінах доступу до ресурсів і банально їжі (оскільки в найбідніших країнах світу доступ до їжі все ще є важливою змінною для визначення місця людини в соціальній ієрархії). Інші ж дослідники, які намагаються зрозуміти, яка саме класова схема пасує сучасним розвиненим суспільствам, наполягають на тому, що саме спільні практики споживання можуть визначити клас. У дослідженнях Майка Саважа часто можна зустріти практики вегетаріанства чи вживання м'яса як змінної, що може передбачити класову позицію людини⁵.

⁵ Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J., ... & Miles, A. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250.

⁶ Allen, R. C. (2009). *The British industrial revolution in global perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

⁷ Clark, G. (2008). *A farewell to alms: a brief economic history of the world* (Vol. 25). Princeton, NJ: Princeton University Press.

⁸ Allen, R. C., Bassino, J. P., Ma, D., Moll-Murata, C. & Van Zanden, J. L. (2011). Wages, prices, and living standards in China, 1738–1925: in comparison with Europe, Japan, and India. *The Economic History Review*, (64), 8–38.

У цілому такий погляд на їжу є цілком зрозумілий. Не всі люди однаково харчуються. Доступ до їжі є й ознакою статусу, і наслідком розвитку суспільств. Власне, історики й самі часто звертаються до такого погляду. Особливо це притаманно економічним історикам і демографам. Ще Рікардо і Мальтус намагались пояснити розвиток економіки через кілька дуже простих змінних – якість життя, народжуваність і смертність. Історики часто апелюють до цих трьох параметрів, якщо хочуть описати індустріалізацію⁶. Більшість сучасних підручників містять історію про так звану мальтузіанську пастку. Простою мовою ця модель описує ситуацію, коли спільнота балансує між двома параметрами – якістю життя та зростанням кількості людей. У доіндустріальну епоху все, що спричиняло смертність, призводило до поліпшення життєвих стандартів. І навпаки – все, що зменшувало смертність, призводило до погіршення життєвих стандартів (формалізовані пояснення цього доволі прості й трапляються в більшості підручників з демографії⁷). Індустріальна революція і розвиток технологій зламали цю систему й вивели людство з “мальтузіанської пастки”.

Сучасні економічні історики намагаються детально описати цей перехід для різних суспільств. Для того, щоб робити адекватні порівняльні дослідження якості життя в різних культурах у різні епохи, історики намагаються відшукати так званий прожитковий мінімум, або скільки потрібно заробляти простою некваліфікованою працею, щоб забезпечити себе мінімальною кількістю калорій для виживання. Цікаво, що на перший погляд таке вузьке завдання – дослідити лише два параметри зарплат і калорій – дає змогу історикам вибудовувати великі історії індустріальних змін і розвитку цілих суспільств⁸. Тож на перший погляд зовсім незначна тема – скільки рису міг собі дозволити купити працівник у Пекіні в XVIII столітті, насправді, дає підстави сучасним економічним історикам спростовувати класичні тези Адама Сміта.

Різноманітні дані про споживання калорій на душу населення в історичній перспективі можна знайти на відомому сайті ourworldindata.org. На рис. 1 зображено кількість спожитих калорій на душу населення в окремих країнах, на рис. 2 – споживання протеїнів на душу населення.

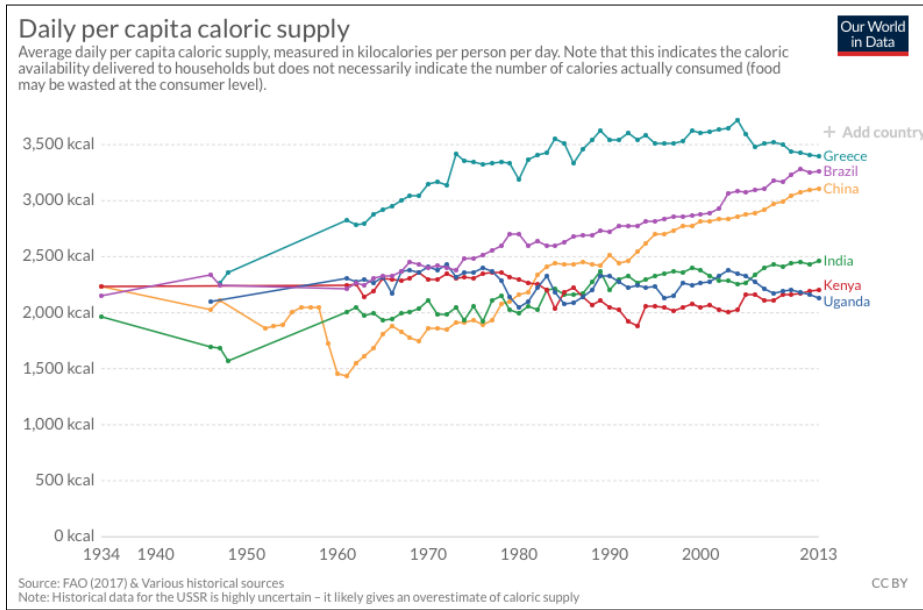
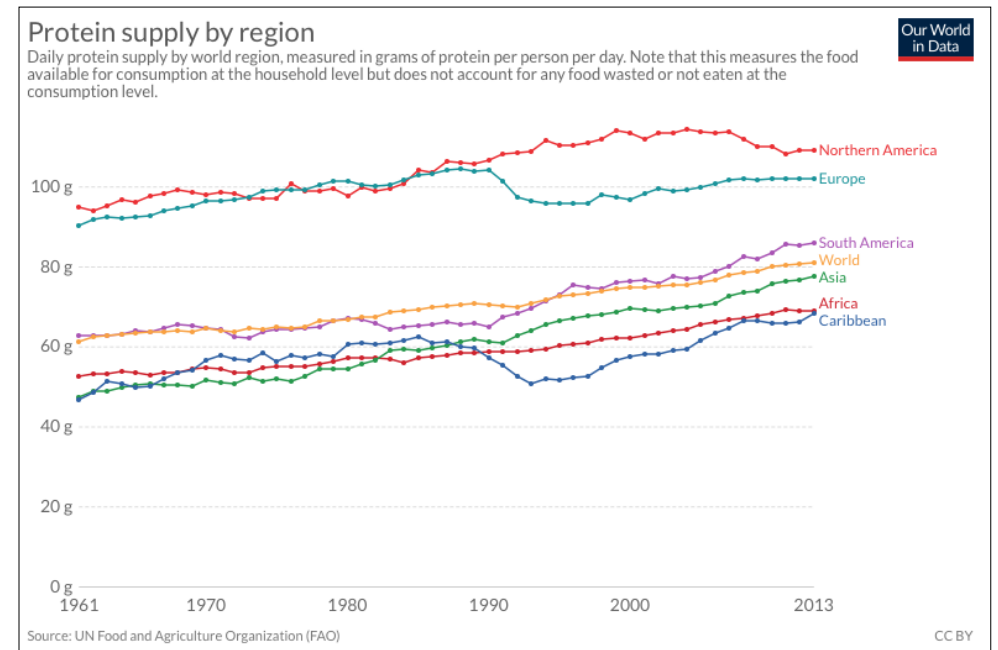

Рис. 1. Кількість спожитих калорій на душу населення в Греції, Бразилії, Китаї, Індії, Кенії та Уганді
Джерело: ourworldindata.org

Рис. 2. Споживання протеїнів на душу населення
Джерело: ourworldindata.org

Мікропогляд на їжу та споживання

Двадцяте століття було напрочуд бурхливим у плані розвитку соціальних наук. Не всі соціологи були задоволені розвитком макропідходів, які часто-густо не мали в своїх схемах місця для головного об'єкта соціологічних досліджень – людини. Людські думки, погляди, взаємодії часто були виключені з “великого” макротеоретизування. До того ж ігнорувались ті унікальні смисли, які люди вкладали у свою поведінку. Відкритим залишались питання, а як саме люди формують спільне бачення суспільних процесів? І як саме макрорівень взаємодіє з конкретними людьми? Відповіді на ці питання прийшли з різних сторін у різні декади ХХ століття – символічний інтеракціонізм, біхевіоризм, теорії обміну, етнометодологія. Це все дуже різні течії, які поставили в центр своїх пошуків саме людину та її поведінку. Інтеракціоністів цікавили символи та їхні інтерпретації, якими обмінюються люди, тим самим конструюючи соціальну реальність навколо. Біхевіористів цікавили патерни індивідуальної й колективної поведінки та що на них впливає. Теорія обміну виходила з доволі формалізованих моделей про раціональність обміну інформації між людьми. Етнометодологія вивчала звичні й усталені норми, які колись сформувались, але продовжували впливати на людей через свій троху рутинний прояв у повсякденних взаємодіях з іншими⁹.

⁹ Turner, J. H. (2012). *Contemporary sociological theory*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publication.

Не дивно, що і в цих напрямках знайшлося місце дослідженням навколо їжі (причому іноді в доволі неочікуваній та ексцентричній манері). Наприклад, Гарольд Гарфінкель був відомий експериментами, які мали розірвати чи зруйнувати повсякденні правила (рутину) спілкування між людьми. Коли ці правила були розірвані, то (на думку Гарфінкеля та його послідовників) можна було б спостерігати, як саме люди вибудовують взаємодію заново. Грубо кажучи, це був такий сократівський метод ставити питання перехожим, але в цьому разі замість питань пропонувалась серія провокативних дій, які мали змусити людину глибоко замислитись над власною рутинною, яка зазвичай глибоко не рефлексується. Так, студенти Гарфінкеля пропонували залишити чайові своїм батькам чи друзям після спільної вечері. Акт вживання їжі в колі друзів та родичів не передбачає чайових чи грошової винагороди. Але в ресторані чи барі чайові часто сприймаються як щось очевидне. Гарфінкель та його студенти порушували правила цих звичних ситуацій, щоб вивчити реакцію людей і як вони обґрунтовуватимуть “фундаментальну природу” соціальної поведінки, до якої вони просто звикли.

Бажання відшукати соціальні конструкти виникало не тільки в соціологів, а й у істориків. Під впливом тих самих філософських течій та гносеологічних проблем історики почали відкривати для себе конструктивізм. Наприклад, історики погодились, що нації – це вигадані спільноти¹⁰. До того ж історики почали обережніше ставитись до власних історичних джерел чи історіографії, адже їх “творці” так само були долучені до соціального конструювання реальності.

¹⁰ Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, UK: Verso books.

¹¹ Wintle, M. (2000). *An economic and social history of the Netherlands, 1800–1920: demographic, economic and social transition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Прикладом того, як це розуміння конструктивізму вплинуло на дослідження споживання серед істориків, можна побачити в цілій низці праць голландських істориків модернізації¹¹. Так, у різних голландських дослідженнях XIX століття згадується, що значимим фактором високої смертності серед немовлят було те, що католицькі священники вбачали аморальним годування груддю (якщо дитина бачить оголені частини жіночого тіла, то це сприймається як сором). У той самий час дослідження вказують, що для зростання народжуваності, жінок стимулювали грошовими винагородами та прикрасами за кількість немовлят, яку вони вигодуєть груддю. Ця історія має подвійне дно конструктивізму. Для початку мова йде про те, що різні соціальні групи (протестанти та католики) вкладали різне значення в акти годування молоком. З іншого боку, сама згадка в історичних джерелах про спеціальні заохочення жінок до годування була визнана істориками сумнівною. Скоріш, було запропоновано, що ідея цього заохочення була частиною інформаційної кампанії щодо створення позитивного образу у протестантської політичної еліти. Відповідно, історики мали деконструювати джерело й відокремити його автора та авторську мотивацію від власне історичної інформації.

Перехід від мікро до макро

Соціологи здавна зацікавлені в тому, щоб описати зв'язок між індивідуальною поведінкою та суспільними змінами. Один із класиків соціології казав, що пошук цих зв'язків можна назвати “соціологічною уявою”¹². Він казав, що соціологічна уява – це поєднання історичних процесів та індивідуальної біографії людини. Сучасна соціологія одержима пошуком переходу від конфігурації зв'язків на мікрорівні до змін суспільних процесів на макрорівні (власне сама цитована соціологічна стаття Марка Грановетера, яка отримала понад 53 тисячі посилань, саме про це¹³). Що це означає на практиці? Це означає дві речі. Перша більш теоретична. Соціологи стверджують, що зв'язок між мікро та макро проявляє себе через усю ту сукупність контактів, у яку вплетена людина (незалежно від того, чи вона їх усі активує). Конфігурація цих контактів та структурна позиція людини серед них може суттєво вплинути на її участь у колективних діях. Друга більш емпірична. Виміряти цю сукупність контактів та позицію людини серед усіх зв'язків можна за допомогою мережевого аналізу.

Мережевий аналіз – це сучасний і швидко зростаючий напрям у соціальних науках. Він полягає в застосуванні математичної теорії графів до вивчення суспільних явищ¹⁴. Цей метод дає змогу кількісно виміряти й моделювати зв'язки між соціальними об'єктами (людьми, групами, організаціями), а також давати якісну оцінку цим зв'язкам (сутність та якість цих контактів).

Як і попередні важливі напрями в соціальних науках, мережевий аналіз не оминає дослідження їжі та споживання. Власне, одне із самих вірусних досліджень цього напрямку в XXI столітті було пов'язано саме з соціальним аспектом вживання нездорових продуктів харчування¹⁵. У сучасному

¹² Mills, C. W. (2000). *The sociological imagination*. Oxford, UK: Oxford University Press.

¹³ Granovetter, M. S. (1977). The strength of weak ties. In *Social networks* (pp. 347-367). New York, NY: Academic Press.

¹⁴ Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications* (Vol. 8). Cambridge, UK: Cambridge university press.

¹⁵ Christakis, N. A., & Fowler, J. H. (2007). The spread of obesity in a large social network over 32 years. *New England journal of medicine*, 357(4), 370-379.

світі відбуваються важливі дебати щодо причин ожиріння серед різних верств населення. Висуваються альтернативні гіпотези, серед яких і економічні нерівності (не всі люди можуть дозволити собі якісно харчуватись), і погану якість виробництва їжі чи погану екологію, а також погані навички серед окремих людей приймати правильні рішення щодо власного здоров'я. Однак саме це мережеве дослідження Крісткіса і Фавлера продемонструвало, що ожиріння – це соціальна проблема.

Дослідники мали доступ до унікальної бази даних, а саме мережі знайомств серед 12 067 людей, які були під систематичним лікарським наглядом із 1971 по 2003 роки. Соціальні мережі кожного індивіда включали чоловіка чи жінку, друзів, братів та сестер, сусідів. Статистичні моделі показали, що ймовірність людини захворіти на ожиріння з часом зростала на 57 відсотків, якщо вони мали друга, який недавно сам захворів на ожиріння. Для шлюбних пар така ймовірність була 37 відсотків. Головний аргумент дослідників полягає в тому, що ми перебуваємо під впливом оточення. Якщо структура наших зв'язків уможливує певний потік інформації та соціальних норм, то ми неодмінно будемо під впливом цих зв'язків. Різна конфігурація зв'язків може мати відповідний різний вплив на людей із подібним соціальним статусом чи вподобаннями.

Це і подібне дослідження стали важливим досягненням у розвитку соціології, оскільки змогли зв'язати в одній теоретичній та емпіричній моделі індивідуальну поведінку й “невидимі” впливи соціальної структури – а саме зв'язків¹⁶. Загалом історики цікавляться мережевим аналізом. Наприклад, у мережі можна прочитати перші безкоштовні випуски журналу *Journal of Historical Network Research* (<https://jhnr.uni.lu/index.php/jhnr>). На жаль, тема їжі та споживання там ще не порушувалась, але в майбутньому це може бути черговим напрямом, де соціологія та історія зможуть доповнити одна одну.

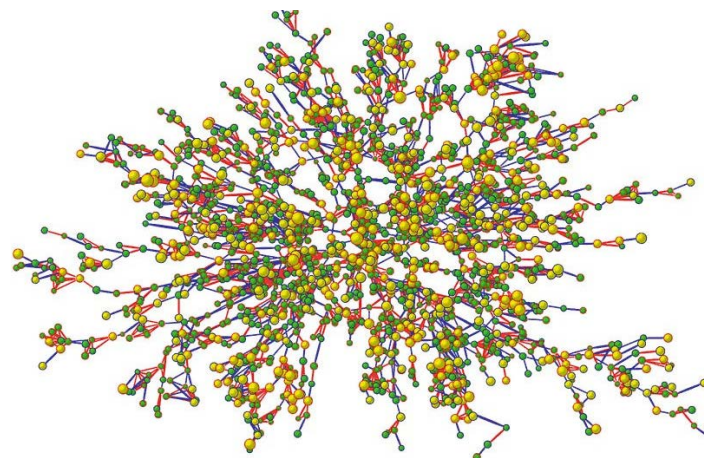

Рис. 3. Зображення 2200 людей з мережі Крістакіса та Фавлера. Кожна точка – це піддослідний. Кожен контакт відображає соціальні мережі родичів і знайомих.

Джерело: <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMs066082>

References

- Allen, R. C. (2009). *The British industrial revolution in global perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Allen, R. C., Bassino, J. P., Ma, D., Moll-Murata, C. & Van Zanden, J. L. (2011). Wages, prices, and living standards in China, 1738–1925: in comparison with Europe, Japan, and India. *The Economic History Review*, (64), 8–38.
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, UK: Verso books.
- Christakis, N. A., & Fowler, J. H. (2007). The spread of obesity in a large social network over 32 years. *New England journal of medicine*, 357(4), 370-379.
- Clark, G. (2008). *A farewell to alms: a brief economic history of the world* (Vol. 25). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Elias, N., & Jephcott, E. (1978). *The civilizing process* (Vol. 1). Oxford, UK: Blackwell.
- Granovetter, M. S. (1977). The strength of weak ties. In *Social networks* (pp. 347-367). New York, NY: Academic Press.
- Milanovic, B. (2016). *Global inequality: A new approach for the age of globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mills, C. W. (2000). *The sociological imagination*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J., ... & Miles, A. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250.
- Sorokin, P. (2017). *Social and cultural dynamics: A study of change in major systems of art, truth, ethics, law and social relationships*. New York, NY: Routledge.
- Turner, J. H. (2012). *Contemporary sociological theory*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publication.
- Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications* (Vol. 8). Cambridge, UK: Cambridge university press.
- Wintle, M. (2000). An economic and social history of the Netherlands, 1800–1920: demographic, economic and social transition. Cambridge, UK: Cambridge University Press.